

PROBLEMI SODOBNE DRUŽBE

O ZAVESTI

I

Navada je, da nekateri, socialističnemu razvoju vdani državljani pripisujejo mnoge slabosti današnjega časa pomanjkanju ustrezne zavesti pri ljudeh.

Manj črnogledi med njimi se tolažijo, da je oblikovanje socialistične zavesti pač dolgotrajna zadeva, a posebno prizadeti jim takoj oporekajo, da je zavest nekoč bila, danes pa pojema.

V aktualnem družbenem življenju se začne pogovor o zavesti često na slepo. Zavest je ob mnogih priložnostih na jeziku, navadno še z dodanimi pridevniki (družbena, delavska, socialistična, intelektualna). Tisti, ki to besedo uporabljajo, se ne potrudijo, da bi posebno skrbno pojasnili, kaj so mislili z njeno uporabo. Cela vrsta ljudi bo zaposlenih s problemom zavesti, ko se bo delo Zveze komunistov na tem področju poglobljalo. Beseda, če že ne pojem zavesti, je v neposredni rabi in ob pravi ali nepravi priložnosti takoj pri roki.

Takšno vsestransko verbaliziranje o zavesti pa je nekoliko čudno. Saj ga ni pojma med materialnimi in duhovnimi pojavi, ki bi bil bolj sporen in teže opredeljiv v svoji natančnosti, kot je prav pojem zavesti. Zanima nas, kaj neki si z njim ob vsakdanji rabi sploh predstavljamo. Posebno še, ker je v izhodiščnih vedah, biologiji ter psihologiji, še toliko nejasnega in spornega o njem.

Seveda je mogoče o pojmu zavesti govoriti tudi dognano, kot o nečem, kar je jasno vsakomur, saj je zavest vsakomur lastna. Toda tako bi ravnal le tisti, ki mu je materialno funkcioniranje možganov malo mar ali pa mu dovoli le vlogo nekakšnega etuija.

Nematerialistična filozofija je v okviru svojega zgodovinsko utemeljenega delovanja sicer rešila pojem zavesti, opazovanje samega sebe (introspekcija) pa je dognalo tudi še za današnjo rabo koristne podatke o človekovem »duševnem« življenju.

Tudi materialistična filozofija je na tem področju napravila kaj skromne korake.

Filozofski prispevek od starega Plotinusa do današnjih časov se zdi uniformen: zavest in psihično življenje kot posebna kvaliteta funkcioniranja najprej duše, pozneje sicer možganov, se uporabljata kot sinonima. V tem pogledu se marksistična filozofija ne oddaljuje od predhodnikov in sodobnikov, čeprav se — le da dokaj deklarativno — izjavlja za materialistični značaj »duha« oziroma zavesti.

Podobno je bilo s psihologijo, posebno z njeno introspektivno smerjo. Dolgo je delila s filozofi predstavo o zavesti kot »intuiciji, ki jo ima duh o svojih stanjih in delovanju«. Toda klasično psihologijo izpodkopava dvoje podtalnih tokov prav v tem problemu.

Najprej so psihoanalitiki odmerili zavesti le podrejeno vlogo v celoti človekove duševnosti, v kateri naj bi govorili predvsem ali izključno podzavestne sile, pritiski in nagoni. Ameriški behavioristi od Watsona dalje pa so zavest eliminirali kot psihološki pojem, človekovo agiranje in reagiranje pa skušali

razložiti brez upoštevanja zavesti in mimo nje. Takšnemu ekstremizmu se uspešno upira skupina ameriških psihologov, zlasti G. A. Kelly, ki je z definiranjem intermediarnega dogajanja, ki steče med stimulusom in reakcijo in ki more biti tudi zavestno, vrnil zavesti vsaj del njenega pomena.

Človeška praksa pa sploh ni sledila skrajnostim v psihologiji, marveč se je še naprej napajala pri lastni in znanstveni introspekciji. Pri tem je zanimivo, da je politična in sploh družbena praksa v Sovjetski zvezi zvesta introspektivnim prvinam o zavesti. Psihologi, zlasti fiziološko orientirani, pa so zelo blizu ameriškim kolegom, ki so zamrzili človeka v množico natančno potekajočih refleksov. Toda ta hladni nevropsihološki teorem (J. A. Luria) že čaka skorajšnje odjuge.

Pri obravnavanju pojma zavesti le upoštevajmo, da obstajata dve nasprotni stališči, ki bi jih mogli označiti takole: eni menijo, da je zavest najvišji kriterij, sinonim za človekovo duševnost, drugi so prepričani, da zavest pomeni malo ali skoraj nič. Po številnosti znanstvenih prispevkov je prvi pogled na zavest prevladujoč.

Marksistično pojmovanje zavesti je zelo blizu prvemu nazoru. Lenin je v Materializmu in empiriokriticizmu izrazil materialistični pogled na zavest, izenačil pa jo je s psihičnim življenjem v njegovi celoti.

»Materialni svet, ki obstaja izven nas in neodvisno od nas, deluje prek čutil na človekove možgane, ki odsevajo predmete realnega sveta. Odsevanje objektivne realnosti s pomočjo možganov imenujemo psiho, človekovo zavest«.

Marx govori o zavesti kot o »mojem odnosu do mojega delovanja«. Razumeti ga moremo, da je delovanje pretežno objektivno dogajanje, zavest pa je njegov subjektivni kriterij. Visoko mesto pripisuje zavesti oziroma »duhu« tudi Engels, med drugim tudi v znani misli iz Feuerbacha, ki je postala že aforizem: »Materija ni proizvod duha, marveč je duh sam le najvišji proizvod materije«.

Prav radi priznamo, da je težava že v definiciji zavesti. Ko poslušamo sogovornika, ki se razgovori o zavesti, bi ga želeli vprašati, kaj je pravzaprav menil z uporabljeno besedo. Odgovor bo težak ali pa prakticističen. Tu bi želeli razgrniti večjo zapletenost pojava, kot smo o njem navajeni govoriti. Želeli bi pojasniti resnično materialno naravo zavesti, saj kakršnakoli delitev dogajanja v možganih na materijo in duh vodi v praktični dualizem. Pogledali bi, kakšna praktična spoznanja narekujejo družbi novejša odkritja o zavesti. Zato pa bi pričeli pri njenem biološkem izvoru in pri nekaterih psiholoških značilnostih.

II

Velika večina tistih, ki razmišljajo o zavesti in njenih pojavnih oblikah, jo torej priznavajo kot enega najpomembnejših kriterijev sveta in odnosov v njem. Takšnim nazorom se človeška praksa ne upira. Poudarjanje zavesti in njenega pomena v aktualni družbeni praksi se poraja iz podobnih izhodišč. Psihoanalitikov in pretirano prepričanih behavioristov nam ni treba jemati prehudo resno. Težko si predstavljamo človeka, prepuščenega izključno viharju slepih, podzavestnih sil, ali človeka, v vsem podobnega elektronskemu stroju. To pač ne bi bil več človek.

Zavesti le dajmo njeno mesto. Če jo jemljemo kot najvišjo funkcijo gibajoče se materije in za arbitra realnosti, bi ji morali poiskati izvor v najvišjih in po razvoju najmlajših možganskih strukturah. Za takšne strukture priznavamo možgansko skorjo. Psihiater Bleuler je tu zastavil enačaj: »...možganska skorja je organ zavesti...«.

Podobno je bilo presojanje I. P. Pavlova, velikega duha sovjetske fiziologije, ki je zlasti v sprednjem delu možganske skorje, frontalnem režnju, priznaval organ človekove zavesti in razuma.

Z odkritjem Magouna in Moruzzija pa so se naše predstave pred dobrim desetletjem začele sukati v drugačno smer.

Pri spečem in narkotiziranem človeku, ki zanesljivo ni v stanju zavesti, pa naj si, za zdaj, za tem pojmom predstavljamo že karsibodi, je bilo s posebnimi načini mogoče ugotoviti, da se možganska skorja odziva na dražljaje iz sveta in organizma, vendar ti odzivi za subjekt nimajo pomena. Pri človeku z bolezenskimi okvarami v središču možganov, pri čemer je nastopila začasna ali trajna motnja zavesti, je bila dejavnost možganske skorje skoraj intaktna, toda zavestnih funkcij njena dejavnost ni ohranila ali povrnila.

Problem je bilo mogoče zastaviti tudi z raziskovanjem na živalih. Eksperimentalno in klinično gradivo govori tako prepričljivo, da so v thalamusu, anatomsko v središču možganov ali v zgornjem delu možganskega debla, tisti najpomembnejši releji, ki vzdržujejo kakršnokoli stanje zavesti. Pri tem puščamo za zdaj ob strani, kdaj utegne biti stanje zavesti bolj elementarno ali pa vsebinsko bogatejše.

Ne bi mogli oporekati, da je thalamus v primeri z možgansko skorjo razvojno starejša in funkcijsko manj zahtevna struktura. Če v njem nahajamo stikalo, ki brezpogojno prižiga, zasenči in ugaša zavest, mora biti naše izhodišče do aprioristično »najvišje« funkcije pač drugačno. Toda resnica bi utegnila biti za človeka, ki postavlja svojo zavest za dokončni kriterij realnosti, še bolj kruta. Osnovni releji za zavest so namreč razvojno še precej starejši kot že kar častitljivo stari thalamus. Sestavljeni so iz tistega prvobitnega gradiva, ki bi ga našli že v preprosto organiziranem živčevju nižjih živalskih vrst.

Živčevje se, kot je morebiti znano, spočne kot difuzna mreža, predvsem na površju preprostih živalskih bitij. Takšno živčevje se v celoti odziva dražljajem zunaj in znotraj organizma. V više organiziranih organizmih se spočne specializacija. Iz prvobitne mreže se ločijo strukture, ki sprejemajo le specifično vrsto dražljajev: vonjalne, slušne, vidne. Toda osnovna mreža ne izgine. Ostane pri roki kot nespecifičen, difuzni sistem, ki opravlja splošne naloge in podpira delovanje specifičnih struktur.

Mrežasto živčevje — retikularna formacija — se v razvoju ne razgubi, enake splošne naloge opravlja pri meduzi in v človekovih možganih. Ostane trajna zgodovinska zveza med začetki živčevja in njegovo najvišjo diferenciacijo — človekovo osebnostjo. Zaradi mrežastega živčevja, ki funkcionira enako v prvem kot zadnjem členu filogeneze živčevja, je človek povsem enak živalim. Seveda je človek zaradi drugih kvalitet tudi povsem različen od njih.

Izkazalo se je torej, da so najbolj bistveni releji, ki vzdržujejo katerokoli obliko človekove zavesti, sestavljeni iz gradiva, ki je v razvoju živčevja najenostavnejše, najstarejše.

Zavest bi mogli prepoznati sprva kot neobgljeno, elementarno obliko možganskega funkcioniranja. Prastara funkcija je to; v svoji nediferencirani obliki je sila preprosta v primerjavi z nekaterimi drugimi, od subjekta neodvisnimi možganskimi funkcijami.

Takšno elementarno zavest verjetno nosi novorojenček ali duševno huje nerazvit človek. Elementarnosti v zavesti pa se približuje tudi človek v hipnotiziranem stanju ali ob doživljanju sanj, v takšno smer regredira prenekateri duševni bolnik, zlasti shizofrenik.

Takšne elementarne zavesti navadno nimamo v mislih, kadar govorimo o zavesti dozorelega, zdravega človeka. Njegova zavest je nedvomno bogatejša. Izpopolnjuje jo človeku lastna vsebina. Marsikaj, če ne večidel vsebine zavesti, pa nastaja izven nje, v objektivnem dogajanju v možganih. Gre torej za poseben proces, imenovali bi ga proces osveščanja, katerega končni rezultat ni za posameznika aprioristično jasen. Še manj pa je zanesljivo, ali bo pretežna večina ljudi v kakem zgodovinskem obdobju dosegla vse razsežnosti osveščenosti, ki jo vsaj potencialno omogoča obdobje, v katerem živijo.

Proces bogatenja zavesti dovoljuje pri posamezniku in skupinah ljudi navadno le parcialna osveščanja. Poteka pa prek zlivanja objektivnega dogajanja v možganih s tisto zavestjo, za katero smo dejali, da obstaja ob rojstvu v svoji elementarni obliki. Teoretično bi moralo torej obstajati nešteto mogočih oblik zavesti, ki bi se po tej ali oni posebnosti in kvaliteti razlikovale med seboj. Praktične izkušnje z ljudmi nam povedo, da je v resnici tako: stopnje osveščenosti nudijo po obsegu in intenziteti neskončno število variacij. Res pa je, da je vsaj ob nekaterih pomembnejših odnosih s svetom in človekom samim mogoče doseči skoraj poenotene stopnje osveščenosti.

Objektivno dogajanje v možganih poteka v razvojno različnih, starejših in mlajših, možganskih predelih. Z enostavnejšimi refleksi, ki pripadajo starejšim strukturam, se ne bomo ukvarjali. Tudi pogojne reflekse, kljub njihovi veliki pomembnosti za človeka, bi pustili ob strani. Za človeka je značilen verjetno samo njemu lasten način odgovora na dražljaje iz zunanjega sveta in lastnega organizma. Človek namreč odgovori na dražljaj tudi indirektno: odgovor zamolči, ga preusmeri drugam ali pa ustvari samo sebi lastno realnost, kar počnemo premnogokrat v fantaziji ali pa v ekstremni obliki — v duševni boleznini. Pri refleksu pa pričakujemo takojšen, direkten odgovor na dražljaj.

Če je sproženje enostavnejših refleksov nekaj povsem objektivnega, pa je tudi za posredno odsevanje, človeku lastno dogajanje v možganih, potrebno priznati, da večinoma poteka po objektivnih tirnicah. Navadno se človek le malo, često premalo zaveda vseh poti, po katerih se je oblikovalo njegovo zdajšnje reagiranje, ki ga doživlja kot subjekt.

Kljub temu pa si ne moremo predstavljati zavesti le kot nepomembno etiketo na objektivnem možganskem delovanju. Obogatitev zavesti v procesu osveščanja postaja izhodišče za nova objektivna, hkrati pa morda spet subjektivna dogajanja, in že se človek aktivno vmešava v sicer objektivno funkcioniranje svojih možganov.

Funkcija možganske skorje kot najmlajšega dela možganov je pretežno v analiziranju podatkov in v njihovem konfrontiranju s prejšnjimi. Možganski skorji pri tem ni treba zavesti, ne potrebuje subjektivnega angažiranja, da bi

opravila takšno delo. Ta zares visoko diferencirana funkcija naših možganov je lahko, in mnogokrat tudi je, neodvisna od subjekta. Vendar je praktično res, da se v subjektu staplja velik del objektivnega dogajanja v najvišjih strukturah v možganih z elementarnimi strukturami zavesti: da torej postane zavestno, bolj osveščeno tisto, kar se dogaja objektivno.

Stapljanje objektivnega s subjektivnim v procesu osveščanja dovoljuje, da priznamo »osveščeni zavesti«¹ višje mesto v hierarhiji človekovih funkcij; premalo pa še vemo, da bi tudi tako oblikovano zavest poimenovali za »najvišjo funkcijo«² človekovih možganov.

Usklajenost med objektivnim in subjektivnim (subjektivno velja vselej kot posebna kvaliteta objektivnega) je dosežena v oblikovanju pojmov in v človekovi abstraktivni dejavnosti na splošno. Iz medsebojnega usklajevanja se rojevajo tudi manj zahtevne subjektivne reakcije poprejšnjega objektivnega dogajanja v možganih: občutki, zaznave, predstave. Osveščanje, ne pa zavest sama po sebi, bo omogočilo človeku razsojanje in sposobnost kontrole nad seboj in svetom. Ti dve prvini človekove osveščenosti ga bistveno ločita od živali.

Vendar je negotovo, koliko ljudi v kaki populaciji res prispeva k formiranju pojmov, koliko ljudi obvlada abstraktivno dejavnost, koliko ljudi jih kot pojme tudi uporablja. Enako negotovi bi tudi bili, če bi poizvedovali v kaki skupini ljudi o obsegu in moči razsojanja ter kontrole nad samim seboj.

Pa še nekaj je nujno poudariti. Tudi visoko razvita sposobnost za formiranje in uporabljanje pojmov, ki morda odlikuje posameznika, še ne pomeni, da bo njegova osveščenost res ustrezen kriterij za vsa življenjska področja. Tudi razsojanje in kontrola samega sebe sta večkrat omejeni le na nekatera področja, v drugih priložnostih pa človek reagira slepo ali vsaj nepopolno, v presenečenje soljudi, ki poznajo in cenijo posameznikove človeške sposobnosti. V osveščeni osebnosti je mnogo temnih mest, mnogo avtonomnih dimenzij, ki delujejo po svoji objektivni utirjenosti. Zato ni presenetljivo, da je človek, ki je sposoben vrtoglavih višin abstrahiranja in poduhovljene kontrole nad nekaterimi deli svojega delovanja, včasih slep do nekaterih družbenih gibanj in da mu je dogajanje v družbi tako nedoumljivo, da zavzame do nje sporen odnos.

Praktično je navadno res, da se usklajevanje med objektivnim in subjektivnim zadovolji s splošno spoznavnimi ravnovesji in povprečji. Vendar ni nepričakovano, če se v osveščenost posameznika vrivajo doživetja iz zgodnjega otroštva ali pa celo filogenetsko zelo stari mehanizmi, ki kruto potiskajo posameznika in skupine ljudi od višjih oblik zavesti proti elementarnejši.

Vsekakor ostaja zavest, kakor jo subjektivno registrirajo in kot domnevamo njen obstoj pri soljudeh, funkcija, za katero poznamo zanesljivo le izhodišče. Njeno nadaljnje oblikovanje pa ni več v mejah enostavnih zakonitosti. Končni rezultati osveščanja so teoretično kar nepredvidljivi, čeprav se praktično opiramo na povprečja in pričakovanja.

Zato je zavest, o kateri navadno govorimo, zanesljiv in nezanesljiv kriterij realnosti. Zanesljivost zavesti pri posamezniku kontroliramo z elementarnim merilom, kakšen je človekov kontakt s sočlovekom; kadar pa sumimo na popačenost in spremenjenost, pokličemo na pomoč preciznejše, a še vedno nepopolne instrumente psihologije, psihiatrije in nevrološke fiziologije.

Ko pa se zavest posameznika staplja z zavestjo drugih v družbeno celoto, postajajo naša merila za takšno zavest še manj popolna in zanesljiva.

Osveščanje posameznika je zapleten, v mnogih pogledih nepredvidljiv proces. Še manj jasen je njegov delež k skupni, družbeni zavesti. Vnaprej tudi ni mogoče reči, kolikšna je posameznikova povezanost ali odvisnost od družbene zavesti.

K družbeni zavesti prispeva posameznik aktivno ali pasivno, ko uveljavlja svoj status v družbi ali ko ga sprejema neodvisno od sebe kot družbeno danost. Vmes je še vrsta nians in prepletanj. Družbena zavest gotovo ni le preprost seštevek individualnih prispevkov. Je posebna kvaliteta, ki jo nosita na svojih ramah preteklost in sedanost družbenih skupin, začeni s kastami, razredi, prek pripadnosti narodu in državi.

Integracija človeštva mimo mikrosocialnih pregrad, v katerih se navadno giblje parcialna družbena zavest pripadnikov kaste, razreda, naroda ali države, bi terjala svoj ekvivalent v integrirani, vsečloveški družbeni zavesti. To bi bil, oddaljeni sicer, vendar idealni cilj dozoritve človeštva. Tudi parcialna, s širšimi in ožjimi pregrajami omejena družba nosi svoj ideal, v razvoju sicer začasen, vendar dovolj pomemben za čas in ljudi, ki žive v tem času.

Naš ideal je formuliran. Predstavlja ga program ZKJ, ki se je oblikoval v določenem razvoju, v kolektivnih razmišljanjih ter idejah posameznikov. Te pa so odsevale materialne, družbene in splošno človeške razmere v času, ko je bil program formuliran. V našem družbenem okolju pomeni program za vsakogar določeno obveznost. Življenje teče s svojimi odkloni in nepopolnostmi često mimo ideala in zoper njega. Toda formulirani ideal naj bi v naših razmerah pomenil izhodišče, nekakšno merilo, s katerim bi preizkušali obseg in intenziteto družbene zavesti našega časa.

Približevanje družbenemu delu je olajšano, če se posameznikova zavest organsko staplja v veletok skupnih spoznanj in hotenj, od sprejemanja najpreprostejših resnic, ki omogočajo obstoj in preživetje do vzvišenejših prizadevanj za srečo drugih ljudi.

Vsi smo speljani v skupen veletok. Vsak mora priznavati osnovno družbeno doktrino, da bi nekoč nekateri izmed nas postali njeni aktivnejši oblikovalci in jo spreminjali novemu času primerneje.

Nobena družba ne ostaja le pri elementarni doktrini. Ne izpoveduje le osnovnih spoznanj, da bi potem prepuščala človeka nekakšni slepi svobodi. Družba indoktrinira svojo skupnost tudi za cilje, ki so samo posredno spoznavni in katerih uresničitev pomeni za konkretnega posameznika le malo. Takšna indoktrinacija je nujna že za obstoj, še bolj pa je nujna za razvoj. Atomizacija na posameznike razvoja ne bi mogla zagotoviti.

Neradi priznavamo svojo odvisnost od formuliranih ali neizrečenih družbenih doktrin. Človekovemu občutju svobode se takšna odvisnost upira. Za nekatere družbe v današnjem svetu se zdi varovanje občutka svobode še zlasti pomembno. Resničnosti, da je človekova svoboda omejena, seveda s tem nikakor ne zmanjšamo.

Ni je družbe v današnjem svetu, katere zavest ne bi rastla iz hotenega ali nehotenega, bolj ali manj intenzivnega, obsežnejšega ali po obsegu skromnejšega indoktriniranja.

Toda indoktrinacija je splošno človeški, zgodovinsko utemeljen pojav. Ne bi je bilo potrebno risati le v temnih barvah. Brez indoktrinacije človeštvo ver-

jetno sploh ne bi napredovalo, ne bi moglo čakati obdobja, ko bo v mnogih pogledih bolj svobodno, kot je, in ko bodo nekatere oblike indoktrinacije postale nepotrebne.

Sedanja stopnja zorenja človeštva pa ne napoveduje, da je dan človekove svobode že blizu. Človeka še preveč veže njegova biološka in družbena preteklost. Indoktrinacija je zato sestavni del vseh družbenih oblik in sistemov obstoječega časa.

Družba indoktrinira racionalno, kadar je potrebno posameznikom in skupinam njenega organizma priučiti koristne navade in jih poučiti o osnovnih zakonitostih. Človekova čustva pa evocira zlasti za skupne, posamezniku slabo doumljive cilje, kadar so podani samo racionalno. V zgodovini so se uveljavili zlasti tisti indoktrinatorji, ki so za doseg družbenih ciljev angažirali pretežno čustva množice, pa še to na poenostavljenem nivoju.

Religiozni prvaki, žreci in inkvizitorji so našli svoje posnemalce tudi v današnjih dneh. Obvladovanje množičnih čustev ni neznano Združenim državam Amerike niti njenemu antipodu Ljudski republiki Kitajski. Indoktrinatorji v preteklosti in sedanjosti iz izkušenj vedo, kako je mogoče obvladati človekove možgane. Možgani se s svojimi fiziološkimi zmogljivostmi ne morejo upirati množici dražljajev, ki se usipljejo nanje med procesijami spokornjencev inkvizicije, v ekstatičnih plesih dervišev, na množičnih zborovanjih z množičnim kaznovanjem »sovražnikov ljudstva« ali iz rafiniranih sredstev sodobne »mass mediae«.

Odpornost možganov milijonov je znižana in izprana, kot bi lahko prevedli angloameriški »brain washing«. Nanje je mogoče skoraj brez ovir delovati s strahom, sovraštvom in pripravljenostjo za agresijo.

Religiozna gibanja, zlasti tista, ki so in še vplivajo na naše kulturno področje, poznajo to vrsto indoktriniranja. S ponavljajočo se svečanostjo rituala pokažejo ob vzbujanju strahu pred peklom in sovraštvom do grešnika trepetajočim čustvom vernikov pot v očiščenje na zemlji ali v transcendentalnost nebes.

Med prijemi religioznih indoktrinatorjev in med tistimi, ki spodbujajo množice zaradi blokovske tekme v medsebojno sovraštvu, ni kvalitativnih, so morda le kvantitativne razlike. Milijoni človeških možganov so izprani in pripravljani za sugestije najrazličnejše vrste. Med sugestijami so takšne, ki bi jih zaradi človekove težnje k resnični svobodi ocenili kot zaviralne, negativne. Mnogim sugestijam pa tudi v procesu indoktrinacije ne bi smeli odrekati pozitivne veljavnosti.

Ob indoktrinaciji, ki je ob sodobnih komunikacijskih sredstvih množična in nepretrgana, človek pa se ji praktično ne more izogniti, si prej zastavljamo vprašanje, kakšnim človekovim ciljem indoktrinacija rabi, kot pa, ali smo načeloma in za vsako ceno zoper njo.

Ko se je ob koncu 18. stoletja nevarno zamajal obstoječi družbeni red na obeh obalah Atlantika, so metodistični pridigar John Wesley in njegovi sobratje na množičnih zborih revivalistov spreobračali ljudi, katerih pogled bi bil lahko zastrt z materialno vsakdanjostjo.

»Danes se splošno priznava« piše W. Sargent v znameniti knjigi »Bitka za mišljenje« (Battle for the Mind) »da je (John Wesley) precejšnjo množico Angležev pripravil do tega, da so mnogo manj mislili na svoje materialno ugodje kot

na svoje duhovno zveličanje, da jih je utrdil v kritičnem obdobju francoske revolucije zoper materialistične nauke Toma Paina.«

Wesleyevo spreobračanje množice pa ni edina cokla kolesu razvoja, ki naj končno ustvari svobodnejšega človeka. Iz istih korenin izvirajo strahotne posledice, ki jih je zagrešil fašizem ali ki so se spočele v dehumanizirani slepoti med stalinističnim obdobjem.

Nismo prepričani, da sodobna razmejitev sveta že opredeljuje neko indoktrinacijo za pozitivno ali negativno. Na obeh straneh umetne meje človeštva se porajajo indoktrinacijski pritiski, ki grmadijo ovire na pot v resničnost človekove svobode.

Družbena doktrina je v Sovjetski zvezi ali Ljudski republiki Kitajski formulirana in jo stalno oznanjajo, da je za tujega opazovalca celo vsiljiva. Svoje doktrine se zapadnjaki branijo priznati. Res pa je, da je indoktrinacija v njihovih pogojih subtilnejša in bolj kapilarna, četudi se zlasti med zaledenitvami v blokovskih odnosih pokaže v dovolj manifestnih in ofenzivnih oblikah. Možgane milijonov v Združenih državah, pa ne samo tam, izpirajo vsak dan s strahom do komunizma, rešitev zanje pa naj bi zagotavljal samo »svobodni svet«. Svoboda, ki je za človeštvo za zdaj manj kot relativna in je še ne more biti, je največkrat uporabljena in izrabljena beseda v propagandi za domače in tuje priložnosti. Pri tem pa nehote pomislimo na možnost, da je strah ameriških množic pred komunizmom (v celoti pravzaprav nelogičen) zasnovan na nesrečni podzavestni zvezi med »rdečimi« (reds) in »rdečkarji« (Indijanci), torej na mnogo bolj bazičnem problemu, vezanem na pretekli razvoj Združenih držav. Ni pa dvoma, da takšne sicer primitivne, a mogočne čustvene sile odločilno oblikujejo tamkajšnjo družbeno zavest.

Nujno bi bilo pregledati, kakšno je stanje družbene zavesti v naših razmerah. Raziskovalnega gradiva je premalo, zato ostanimo na terenu podmen in obrobnih razmišljanj.

V zgodovinskem obdobju po končani vojni in revoluciji je večina naših idej iskala ustreznega čustvenega odziva v množicah. Sploh sta osvobodilni boj in vera v njene cilje temeljila na enako preprostem orožju kot na preprostih, včasih otroško naivnih, a živih in močnih čustvih.

V zadnjem desetletju se nezavedno, večkrat pa tudi hote odrekamo vplivanju na čustva množic. Predvsem ne posegamo globoko vanje. Najsilnejše emocije vzbujamo ob spominih na hude čase, toda takšno evociranje pomeni največ za prizadete, že nekoliko v spomine vklenjene generacije. Množične delavne akcije mladine so ena redkih vezi, ki so združile emocionalno angažiranost preteklosti s tistimi, ki šele vstopajo v družbeno življenje.

Družbena zavest se v naših razmerah oblikuje ob samoupravljanju, ob aktiviranju individualnega interesa za delo in delitev rezultatov. V tem oblikovanju je zelo mnogo racionalnega, emocionalni utrip pa je bolj površinski. Globlji odzivi pa so često zapoznani in močnejši le ob nastajajočih težavah, navadno v obliki ogorčenja in kritike. Naša družbena zavest se torej oblikuje zelo drugače, kot jo lahko opisujemo pri množični in na osnovnih, najelementarnejših čustvih sloneči indoktrinaciji. Kako delujejo tako spremenjeni in edinstveni pogoji, v primerjavi z drugimi družbami v svetu, na množičnost, intenzivnost, globino družbene zavesti?

Res je, da je takšna družba, kot jo oblikujemo s pretežno racionalnim vplivanjem, ena najbolj svobodnih med delujočimi družbami. Naša privrženost

takšni družbi, ki daje polet mnogim hotenjem po svobodi, je morda brez-kompromisna. Toda v možgane se nam vriva zahteva po merjenju, po točnejši določitvi pojava, ki naj bi šel pri nas takó samosvojo pot, nepoznano v pretekli in sodobni zgodovini.

Zaskrbljenost se večja spričo pomanjkljivih metod, ki jih imamo na razpolago v novih družbenih razmerah. Število osveščenih o družbenih ciljih, je morda absolutno precejšnje, se pa zdi relativno skromno, ko ga razporedimo po vsem teritoriju in v vsej raznolikosti jugoslovanskih dimenzij, od ekonomskih, nacionalnih do kulturnih.

Temne misli razblinjajo tisti, ki so pretežno zadovoljni z razvojem in naraščanjem družbene zavesti tudi ob takšnih razdrobljenih in pretežno racionalno zastavljenih matricah: gospodarskih in družbenih samoupravnih enotah ob osebni interesu za delo, delitvi po delu, razpredeni komunalni ureditvi.

Res je, da naši sedanji napori niso brez zaledja. Pri vsakdanjem reševanju nalog, ki jih zastavlja življenje, zlasti pa ob nastajajočih težavah, poprimejo spet roke tistih, ki so bili emocionalno zavezani med osvobodilno vojno in v prvih letih po njenem koncu. Koliko se ob tem živem ogrođju čustveno aktivira drugih ljudi, zlasti mladih, ne bi mogli reči brez ustreznih proučevanj. Mogoče je število takšnih znatno. Uspehi v materialni graditvi niso ravno majhni in ne bi bili mogoči brez množične pripravljenosti za sodelovanje. Toda materialno dogajanje se tako neposredneje kaže v zavesti. Težave pa so številnejše na manj materialnih področjih, v osebni in medosebni delovanju ljudi. Težave se še povečujejo, ko je treba iz ozkih okvirov spoznavati splošnejše cilje družbenega razvoja, ko je treba obrzdati misli, potrebe in želje zavoljo bolj enovite rasti celotnega družbenega organizma.

Ob tem pa se nam pogosteje razkrijejo nepopolnosti v družbeni zavesti, tako kot se ta oblikuje v posebnih pogojih naše stvarnosti.

IV

Ni v nasprotju s strokovnimi spoznanji, da daje neposrednejša povezanost z okoljem največ impulzov oblikovanju zavesti. Seveda bi bila zmotna predstava, da je človekova zavest takojšna in popolna fotografija stvarnosti. V interakciji z okoljem se človek ne zave samo realnosti, marveč jo tudi modificira, izjemno celo popači.

Menimo, da se mora zavest posameznika in družbe oblikovati drugače, če je posameznikov odnos do soljudi v svojem izhodišču bodisi zavrt bodisi sproščen.

Prav tako je pričakovati raznolikosti v družbeni zavesti, če jo formirajo po intenziteti razlikujoče se silnice družbene avtoritativnosti, ki nalagajo posamezniku več ali pa manj zunanjih omejitev.

Pri tem bi morali še ugotoviti, v kateri plasti družbenega dogajanja nastajajo sproščeni ali zavrti, bolj avtoritativni ali popustljivejši odnosi, da bi se nanje priključilo tudi oblikovanje zavesti posameznika in skupnosti.

Hipotetično vsaj bi morali družbeno dogajanje opisovati v nekaterih nivojih in plasteh, ki bi odkrivali v njej še kakšno drugo dinamiko, kot smo jo navajeni iz branja enobarvnih etiket.

Najprej obstaja po našem mnenju nivo izven človeka, v naravi sami. Predstavlja ga naravno okolje s pokrajino in klimo ter drugimi fizičnimi karakte-

ristikami. Dalje se družba po stanju materialnih sil in odnosov v proizvodnji in med ljudmi sploh uredi v družbenoekonomski sistem. Za posameznika obstaja še neposredneje eksistenčno okolje z bivališčem, delovnim prostorom in dobrinami, potrebnimi za obstoj ter ugodje. Posameznik vstopa nujno ali po izbiri v odnose z drugimi ljudmi. Omenjene plasti so zunanje, izven človeka, četudi se jih človek dotika, jih ustvarja in z njimi sodeluje. Pomenijo zunanji prostor človekovega obstajanja, izsek iz celotnega zunanjega kontinuuma, v katerem biva človeštvo, izsek, ki določa neko materialno in kulturno območje.

Notranji prostor, tudi izsek iz splošnejšega kontinuuma, pa predstavlja človek sam. Predstavljajo ga njegove lastnosti in poteze, ki so v manifestni in potencialni obliki strukturirane v človeštvu, kot integraciji vseh osebnosti. Kolikšen del notranjega kontinuuma je lasten prav konkretnemu posamezniku, ni mogoče zanesljivo izmeriti. Saj je v notranjem kontinuumu obstoječe lastnosti mogoče spoznati pravzaprav le iz interakcije človeka z okoljem. Vendar ni dvoma, da obstajajo v posamezniku tudi potenciali, ki ne bodo nikoli postali manifestni.

Zunanji kontinuum, zlasti tiste njegove plasti, v katere je že kakorkoli vključen delujoči človek, se spreminja sorazmerno hitro. Materialna proizvodnja in človekova potreba nekaterim plastem sploh ne dajeta oddiha.

Kako pa je s človekovimi lastnostmi in potezami, z notranjim prostorom družbene dinamike? Nobenega znamenja ni, da bi se človek, kakršen je, menjal na podoben, hiter način. Ohranjeni zapisi o delovanju posameznikov v družbenih skupinah, čeprav so stari več tisočletij, so uporabni še za današnji čas. V prvi nehoteni psihologiji človeštva, Homerjevi Iliadi, so heroji še na las podobni junakom današnjega časa. So pozitivni, negativni, povprečni in izredni, malenkostni in velikodušni, kakršni so tudi sodobni ljudje. Hipotetično vsaj bi mogli zaključiti, da je notranji prostor relativno statičen.

Ko se zunanje in notranje srečujeta v medsebojnem spopadu, se oblikuje resnični, nekakšno intermediarni človek, sem in tja že kompromis med zunanjo dinamiko in notranjo statiko.

V proučevanjih sodobne družbe smo navadno prezrli nasprotje med zunanjim in notranjim kontinuumom. Iz dinamičnega spreminjanja v zunanjem prostoru smo sklepali, da se spreminjajo enako hitro tudi druge plasti, zlasti človek s svojimi lastnostmi. Dolgotrajnejše navdušenje in sistematična, na čustvih sloneča indoktrinacija zakrivajo samoniklost notranjega kontinuuma, ker se iz njega začasno zlivajo predvsem tiste lastnosti in poteze, ki ustrezajo trenutnim zunanjim spremembam. Toda nerešena ali nova protislovja spremenjene družbe, spremenjene skoraj izključno v zunanjem prostoru, zrušijo začasna ravnovesja. Nekatere lastnosti notranjega kontinuuma, ki so po konkretni družbeni oceni negativne, se uveljavljajo skupaj s pozitivnejšimi osebnostnimi značilnostmi.

Osnovne smeri našega razvoja, ki so tako jasno programirane, merijo na spreminjanje v zunanjem prostoru. Tu doživljamo vso njegovo dinamiko in porajanje novih oblik, ki nadomeščajo preteklost. Ne moremo pa verjeti, da se ob tem naglo spreminja notranji kontinuum človekovih lastnosti. Ta kontinuum je pretrdno zasidran v ljudeh, da bi ob vsej dinamiki v okolju že lahko pričakovali zaznavne premike. Mnoge prizadetosti izvirajo prav iz neupravičenega pričakovanja, da se bo hitro spremenila tudi človekova narava. Ogorčeni smo,

kadar človekova narava deluje drugače, proč od družbenega ideala in sprememb v zunanjem prostoru našega življenja.

Naša družba bi že imela možnosti, da bi se obrnila k resničnim problemom človekove narave, k njenemu dejanskemu, čeprav trdovratnemu spreminjanju, čeprav se bomo spopadli na torišču, kjer ima človeštvo komaj že kakšno koristno izkušnjo.

Čeprav cenimo zavestna prizadevanja, da bi se spremenile vse plasti družbenega življenja, pa ne moremo prezreti, da so objektivne sile še dokaj žive.

Vgrajeni smo v zgodovinski razvoj družbenih sprememb na celotnem področju in delnih kulturnih področjih našega družbenega prostora. Kljub vsej dinamiki sprememb bi iz njih le izluščili nekatere stalnejše skupne rešitve, ki prežive preteklost, a so marsikdaj v nasprotju z zahtevami najbolj osvečenih družbenih sil. O takšnih tradicionalnih jugoslovanskih izvenčasovnih značilnostih, ki vztrajajo kljub pozitivnim dogajanjem v najnovejši zgodovini, govorimo pogovorno kot o nemarnosti, partikularizmu, pomanjkljivi odgovornosti, gobezdavosti brez ustreznih dejanj, o nacionalni nestrpnosti med posameznimi nacionalnostmi in podobno.

Očitno so te značilnosti vezane na našo, jugoslovansko statiko na notranji prostor določenega ali celo velikega dela ljudi, ki s takšnimi osebnostnimi značilnostmi ustvarjajo ustrezno intermediarno resničnost.

Zunanji in notranji kontinuum se nam prikazuje prav kontrastno različen, če primerjamo npr. sovjetsko in angleško družbo. Pa ne le zaradi tega, ker je nekje na etiketi kapitalistični, drugje pa socialistični družbeni red. Sploh je v tem zunanjem razlikovanju že več podobnosti med njima, ker se »kapitalizem blaginje« razvija s preprečljivo socialističnimi elementi. Razlika se zdi pomembnejša v zavrtosti in slabši komunikativnosti angleškega človeka v odnosu do sočloveka. Zavrtost je ena od značilnosti njegovega notranjega prostora. Na nasprotni strani je človek odprt, komunikativen, sproščen, v kakem zgodovinskem obdobju celo pretirano sproščen. Potisna sila za takšnega človeka je bila v ruskem, seveda tudi v sovjetskem območju, zunanja oblast samodržca in državne organizacije, grozljiva moč Stalina. V angleških razmerah je obstoj družbe omogočala zunanja sproščenost, družbeno manj intenzivna avtoritativna kontrola.

Za nas bi se morali vprašati, kateri »shemi« družbene dinamike smo bliže. Odgovor bi bilo treba poiskati v samosvojih poteh jugoslovanske zgodovine (morda za vsak sestavni del celotne kulture posebej). Hipotetično vsaj se ne bi mogli odreči trditvi, da je naš človek po svoji notranji sproščenosti in odprtosti do soljudi bližji svojim vzhodnim sosedom. Sicer v našem prostoru intenziteta sproščenosti nekoliko upada od jugovzhoda proti severozahodu, toda to v hipotezi ne bi bilo pglavitno. Tudi zgodovinski razvoj je v našem kulturnem območju potekal pretežno s pomočjo zunanjih avtoritativnih sil, često pod tujim gospodvom.

Razbijanje pretiranih avtoritativnih oklepov je bil vselej pozitiven znak jugoslovanske vitalnosti. Gotovo je bil v najnovejšem času najsičajnejši in najbolj množičen odpor proti Stalinovemu poskusu, da tudi nad nami uveljavi svojo voljo. Od takrat dalje na široko in povsod vre sproščenost jugoslovanskega žitja, sproščenost, ki zaradi svoje zgodovinske prisotnosti sploh nikoli ni zamrla.

Pa ponovno zadenemo v vozlišče našega pogovora. Formiranje družbene zavesti je tudi glede delitve na notranji in zunanji kontinuum z njunima poudar-

jenima karakteristikama pri nas zastavljeno v edinstvenih in zelo zahtevnih dimenzijah. Izogibamo se indoktrinaciji ali pa jo uporabljamo v skromnejših merah, pričakujemo povečano aktivnost sproščene, kolikor le mogoče svobodnega človeka, njegov pogled upiramo k neposrednemu eksistenčnemu okolju: podjetju, šoli, ustanovi, komuni. Tu naj se oblikuje in utrdi njegova in splošna družbena zavest. Človek, ki so ga stoletja njegove zgodovine z zunanjimi pritiski usmerjali po svojih tirnicah, pa takšno stvarnost pogosto doživlja kot slabo povezano, celo kot anomično gmoto, v kateri naj bi tičal neizrečen poziv k nebrzdanosti ali vsaj zmanjšani odgovornosti.

Velika večina jugoslovanskih državljanov se racionalno zaveda osnovnih socialističnih gibanj. Obstaja zagotovo tudi emocionalna zavzetost za socialistične cilje. O globini naše čustvene zavzetosti pa bi se, kot smo že omenili, morali poučiti tudi z raziskovanji, ker se ne zdi aprioristično jasna.

Široki okviri za delovanje in premiki k manjšim enotam družbenega funkcioniranja evocirajo nehote, a nujno mnoge osebne potenciale, ki jih program in naša vera v novo družbo odklanjata. Iz njih se oblikuje tudi takšen intermediaren človek, ki premalo priznava zunanje omejitve. Zahteve stvarnosti skuša reševati na načine, ki morda zadovoljujejo trenutno potrebo tega ali onega družbenega mikroorganizma, škodujejo pa družbeni celovitosti. Njegova zavest doživlja popačenje, za katero pa ni vselej sam odgovoren. Saj ga spodbujajo k takšnemu ravnanju še sile izven ljudi, pa tudi podobne deformacije pri ljudeh.

Ne moremo reči, koliko je neugodnih vrivanj v oblikovanje naše zavesti. Vznemirjenja je ob posameznih dogodkih veliko. Vendar so bili ekstremni pojavi v pozitivnem družbenem gibanju izjemni in so se očistili v nadaljnjem zorenju. Zaskrbljujoča bi bila morebitna splošnejša osnova. Še nevarnejše bi bilo, če bi na dogajanje vplivali s slabo učinkujočimi instrumenti ali če bi bila naloga, pred katero stojimo, večja, kot so materialne in duhovne možnosti našega obdobja.

V

Pri aplikaciji strokovnih spoznanj v konkretni čas in njegovo prakso se navadno zavemo, da tega ne moremo storiti kar neposredno. Zato ne bomo dajali nasvetov za vsakdanjo rabo, ker nam manjkajo številni vmesni členi med problemom zavesti in njenim pojavljanjem v resničnem življenju. Nekatera pereča vprašanja smo si sicer zastavljali že prej. Toda adekvatnost vprašanj je lahko nezanesljiva. Strokovnjak, ki razmišlja o zavesti ob spremenjenosti možganov zaradi bolezenskega procesa ali ki spremlja popačenost družbene zavesti v družbeni patologiji, si prerad zastavlja bolj kritična vprašanja, kot pa bi jih zahtevala resničnost.

Morda zadostuje manj strokovno, zato pa človeško intimnejše obvladovanje množic, brez globljih spoznanj, kako delujeta individualna in družbena zavest. Tisti, ki so uporabljali in še uporabljajo čustva za indoktrinacijo človeka, so poznali le malo znanstvenih resnic. Vendar jih je izkušnost o človekovi naravi nezmotljivo vodila k cilju. Niso se jim mogli upreti posamezniki z diferencirano osebnostjo, niti narodi, katerih duhovna in materialna preteklost je bila in je še zavirljivo visoka.

Prav v tem pa se nam zdi jedro problema! Za oblikovanje družbene zavesti smo se v naših razmerah odrekli takšnim sredstvom, kot so jih uporabljali

nekdanji in sodobni indoktrinatorji. Zato je problem zavesti v naših pogojih tolikanj bolj odprt in nejasen. Vendar je od njegovega skorajšnjega obvladovanja med drugim odvisna naša neposredna prihodnost.

Ko se družba odloča za nove instrumente vplivanja in vodenja, si lahko poišče oporo v strokovnih spoznanjih in družbenem raziskovanju. Družbeni delavec deluje bolj zanesljivo s takšnimi spoznanji. Za pomoč znanosti in proučevanje tudi o problemu zavesti smo že oddali svoj glas.

Vendar se zdi neupravičeno pričakovati, da bosta znanost in proučevanje rešili težave z oblikovanjem zavesti. Pomagata lahko pri izdelavi metodologije, kako pri takšnih družbenih stališčih, kot so naša, uspešno dosegati sodelovanje možganov mnogih ljudi, ne da bi se zatekali k poenostavljeni indoktrinaciji.

Mnoga področja človekove zavesti bodo kljub znanju ostala odprta. Nanje bi morali vplivati tudi s sredstvi, ki so manj racionalna, ki so bližja čustvovanju, bližja preprostejšemu, toda zato obsežnejšemu utripu množic.

Jugoslovanska stvarnost je že zgodovinsko, še bolj pa po Stalinovem napadu postala nekakšna pozitivna sinteza različnosti v obstoječem svetu. Dejali smo, da je osnovna sproščenost ljudi v zgodovinskem območju Sovjetske zveze narekovala zunanje avtoritativne oblike, ki so zaradi svoje vztrajnosti zavzele tudi groteskne podobe. V Angliji in v nekaterih drugih zahodnih državah ustreza zavrtejšemu notranjemu prostoru človeka večja zunanja sproščenost, ki jo poznamo kot formalno, zahodno demokracijo.

Ravnovesje naše družbe bi torej bilo v organizirani svobodi: v trdni zunanji organiziranosti glede skupnih ciljev, vzvišenih nad sedanost s svojimi pomanjkljivostmi in težavami, ki bi v večini državljanov budili močna čustva glede socializma, narodne in državne pripadnosti človeštva in njegove popolne osvoboditve; v jasno začrtanih zunanjih omejitvah; v doslednosti glede posameznikovih in skupnih dolžnosti. V takšnih okvirih, znotraj njih, pa bi morali ohraniti vse tisto, kar je že dolga značilno za našo neposredno demokracijo in kar se je zlasti razcvetelo v vseh oblikah samoupravljanja.

Našo misel bi kdo imel za birokratsko. Starši, ki pozitivno omejujejo svojega otroka, dopuščajo pa njegovo svobodno zorenje znotraj začrtanih meja, verjetno niso birokrati. Družbeno življenje je često le ponavljanje in širjenje osnovnih življenjskih situacij, zato naša primerjava tudi za družbo ni preveč daleč od življenja.

Tisti, ki so v strahu pred birokratizmom (v njihovem strahu je morda neosveščena potreba, da bi jih nihče ne omejeval v osnovni sproščenosti), naj se kar ozro po družbenem paradoksu, ki je nevarnejši od morebitnega birokratizma. Omejitvam zakonov in drugih predpisov se izmikamo, odgovornost do skupnih ciljev in potreb upada, samoupravna dejanja so ponekod akt ustajljenega ceremoniala brez duše. Zato pa postajajo odnosi med ljudmi znotraj organizacij napeti, zavrti in negotovi. Izmikamo se zunanjim oviram, češ da so birokratske. Zato pa se moramo srečavati s številnejšimi ovirami in omejitvami v manjših, a za človeka še bolj občutnih družbenih organizmih.

Nazadnje ne pozabimo, da zahteva čustveno mobilizacijo družbe tudi njena odprtost proti zunanjemu svetu. Odprti smo proti direktni in indirektni indoktrinaciji od drugod. Številni dražljaji delujejo v naše kulturno območje, ki po razloženih fizioloških načelih in ob zavezništvu domačih imitatorjev pomenijo pravo »izpiranje možganov« za mnoge, zlasti še mlade ljudi. Del takšnih dražljajev uporabljajo v psihološki vojni proti svetovnemu pa tudi našemu socia-

lizmu, in tisti, ki jih uporabljajo, že vedo, kako morajo učinkovati. Mnogo vplivov je seveda nehotenih.

Pregraje, ki bi jih postavili izven ljudi, takšnih vplivov ne bodo zadržale. Postavile se jim bodo nasproti le pregraje v ljudeh samih. Pred tujimi indoktrinatorji, ofenzivnimi in prikritimi, bodo uspešna predvsem čustva množic. Ta je treba vedno znova spodbujati z našo tradicijo in delom za sedanost, z občutjem, da smo pozitivni člen v družini narodov, s čustvi, ki jih napolnjuje lepota domovine in posameznikova ter skupna perspektiva v tovarni, ustanovi, komuni in povsod, kjer žive naši ljudje.

Čustveno zavzetost bo izpopolnjevala osveščenost ljudi o ciljnih preteklega boja in sedanjih naporov. Družbeno zavest bo v svojem večjem delu predstavljala tedaj *zavednost* posameznika in množic. Množična zavednost pa je najvišji smoter družbenega vplivanja na človekovo zavest.

Dr. Miloš Kobal

PORTRETI

JEZIK IZ SRCA

Iz pogovorov z Rihardom Jakopičem
Ob dvaindvajsetletnici njegove smrti

Umetnost ne obstoji nikdar v pravilih, temveč v izjemah.

Baumeister

Stil je fiziognomija duha.

Schopenhauer

Bil sem v prijateljskih stikih z njim od leta 1920 do njegove smrti leta 1943, tedaj v zadnji tretjini njegovega izredno plodnega življenja.

Leta 1920 je bil na višku svoje ustvarjalnosti, jaz pa sem študiral filozofijo in literaturo na univerzi v Zagrebu, kjer smo v tistem času študirali na raznih fakultetah skoraj vsi slovenski študentje, ki smo se vrnili domov z raznih bojišč in iz zaledja. Že pred vojno in tudi po njej sem prirejal v Novem mestu literarne večere — prve sploh na Slovenskem — na katere sem se vozil iz Zagreba. Po umetniških prireditvah septembra in oktobra leta 1920 v Novem mestu pa so menili moji prijatelji, da je treba te prireditve prenesti v Ljubljano. No, in takrat mi je ravno Jakopič omogočil moj prvi literarni večer v Ljubljani, in sicer v dramskem gledališču. S tem je odločilno posegel v moje življenje.

Pa tudi jaz sam sem vplival na njegovo ustvarjanje, ko je želel, da bi bilo »vse moje delo uničeno in moje ime zbrisano za vedno iz spomina slovenskega naroda.« Bilo je to že proti koncu njegovega življenja, zelo pozno, vendar še ne prepozno!

Leta 1937 sem dosegel, da je mogel brez eksistenčnih skrbi kolikor toliko v miru pregledovati in izpopolnjevati svoja najboljša dela. Prav živo sem občutil, kako hudo mu je pri srcu, ker ni mogel biti niti z enim svojim delom zadovoljen! Sam je določeval slike, ki so mu bile najljubše, za kliširanje za